

Eesti ajalooliste looduslike pühapaikade inventuurist ja kaitsest 2022. aastal

Pikne Kama

Muinsuskaitseameti looduslike pühapaikade nõunik
pikne.kama@gmail.com

Teesid: Eesti maastikel leidub erilisi paiku ja looduslikke objekte, mille kohta rahvapärinus sedastab nende pühaks pidamist, kirjeldades kohtades toimunud rituaale, palvetamist, andide viimist või seal ravimist. Looduslikud pühapaigad on osa meie kultuuripärandist, kus on põimunud omavahel vaimne kultuur ja füüsiline ruum. Pühapaikade riiklik kaitse keskendub peamiselt reaalse füüsilise objekti ja ruumi kaitsele. Samas võimaldab ja soodustab paiga säilimine ka sellega seotud vaimse pärandi teadvustamist ning edasi kandumist. Palju on Eestis looduslikke pühapaiku? See on keeruline küsimus – muinsuskaitse all on hetkel 557 pühapaika, lisaks umbes 90 üksikobjektidena looduskaitse all ja paljud ilma riiklikku kaitseta. Minevikus on looduslike pühapaiku olnud kordades rohkem, kuid paljud neist on hävinud või unustuse hõlma vajunud. Samas on ka paljud riikliku kaitseta pühapaigad tänapäevani säilinud, kuid teave nende pühaduse kohta pole avalikult teadvustatud ega kättesaadav, mis omakorda tähendab, et need on hävimisohus. Artikkel annab põgusa ülevaate looduslike pühapaikade inventuuridest ja looduslike pühapaikade kaitse hetkeseisust Eestist.

Märksõnad: kohapärimus, looduslike pühapaikade inventuurid, looduslikud pühapaigad, maastik, muinsuskaitse

Esimeseks looduslike pühapaikade inventuuriks Eestis võib lugeda osa Jaan Jungi algatusest 19. sajandi lõpul, mil tema juhtimisel toimus esimene üle-eestiline muististe registreerimine (Lang 2006: 20). Lisaks otseselt arheoloogiapärandiga seotud objektide kaardistamisele koguti teavet, mis kirjeldas ohvri- ja hiiekohti, ohvriallikaid, ohvrikive ja muid kohapärimuspaiku (*ibid.*). Järgmine oluline samm looduslike pühapaikade kaardistamisel oli üle-eestiline muististe registreerimine Tartu Ülikooli arheoloogiakabineti juhtimisel 1920. aastate alguses. Kihelkondade inventeerimisele suunati tollased üliõpilased ja inventuuride aluseks olid J. Jungi või tema korrespondentide teated, mida kontrolliti maastikul üle (Lang 2006: 22). Sel ajal tehtud inventeerimiste aruandeid nimetatakse kihelkonnakirjeldusteks. Väga tänuväärased on nendes sisalduvad joonised ja kaardimaterjalid, mis kajastavad pühapaikade asukohti ning ulatust. Samas on kihelkonnakirjelduste tase väga ebaühtlane, sõltuvalt

sinna määratud üliõpilase oskustest ja muudest faktoritest. 1925. aastal võeti vastu esimene muinsuskaitseeadus ja selle tulemusena hakati registreeritud kinnismuistiseid kaitsma ka riiklikult. 1920. ja 1930. aastatel jõudis suuresti kihelkonnakirjelduste alusel muinsuskaitse alla ligikaudu 30% ka tänapäeval muinsuskaitse all olevatest pühapaikadest. Kuigi looduslike pühapaikade uurimine oli nõukogude ajal ideoloogilistel põhjustel põlu all (Valk 2007: 136), jätkus pühapaikade riikliku kaitse alla võtmine ja ligikaudu 60% tänapäeval muinsuskaitse all olevatest pühapaikadest võeti kaitse alla sellel perioodil – võimalik, et ilma ideoloogilise surveta oleks see tegevus olnud aktiivsem. Ülejäänud ligikaudu 10% muinsuskaitsealustest pühapaikadest on saanud kaitsestatuse pärast Eesti iseseisvuse taastamist.

Paralleelselt arheoloogia valdkonnast välja kasvanud pühapaikade andmestikuga on alates 19. sajandi lõpust aktiivselt kogutud rahvapärimust (sh pühapaikade kohta käivat kohapärimust) folkloristide poolt või nende algatusel. Tegemist on väga rikkaliku andmestikuga, kuid paraku ei olnud kaugeimas minevikus tavaks kohapärimuse kogumisel reaalne kohapärimuspaiga külastamine ja kaardistamine looduses. Paljud pärimusteed pühapaikade kohta on puuduliku või ebamäärase asukohakirjeldusega, mis muudab (eriti aja möödudes) raskeks pärimuses kirjeldatud objekti ja füüsilise objekti kokku viimise. 1920. aastad tähistavad ka perioodi, millal tõmmati konkreetsem vahe arheoloogia ja folkloristika distsipliinide vahele – arheoloogide tegevusväli piirati kitsamalt mineviku füüsilise ainesega ja folkloristide tegevus vaimse ainesega, mis väljendus peamiselt rahvaluules (Valk 2006: 312). Alles alates 1980–1990. aastatest on märgatav nende kahe distsipliini (taas)lähenedamine (*ibid.*). Kui arheoloogia ja muinsuskaitse on alates 1920. aastatest olnud tihedalt läbi põimunud ja arheoloogide töö tulemusena on olulisel määral muistiseid kaitse alla võetud, siis folkloristide töö on riikliku kaitse rakendamisel olnud pigem kaudne mõju. Lisaks arheoloogiale ja folkloristikale seostub looduslike pühapaikade kaitsega ka looduskaitse. Nimelt on osa looduslike pühapaiku riikliku kaitse all kui looduskaitseobjektid. Ühelt poolt on kultuuriväärtus alati olnud üks looduskaitselisi väärtusi ja teiselt poolt võivadki looduslikud pühapaigad olla ka looduslikult silmapaistvad objektid – arvestamata paikade vaimset tähendust.

Olukorras, kus rahvaluulekogud ja muud arhiiviallikad sisaldavad hulgaliselt teateid looduslike pühapaikade kohta, kuid pärimuslike objektide täpse asukoha ja olukorra kohta puuduvad andmed, kinnitati 2008. aastal esimene looduslike pühapaikade arengukava “Eesti ajaloolised looduslikud pühapaigad. Uurimine ja hoidmine 2008–2012”. Selles nimetatakse, et arhiiviallikes leidub teateid enam kui 2500 pühapaiga kohta Eestis. Arengukava teiste eesmärkide seas oli olulisel kohal pühapaikade inventeerimine ja eesmärgiks seati, et

arengukava lõpuks on inventeeritud kolmandik Eesti kihelkondi. Pühapaikade inventeerimine tähendab esmalt tööd arhiivides, kus otsitakse välja kõik teated (rahvaluule, kohanimed, arheoloogiateated, kirjandus jm) piirkonna pühapaikade kohta. Välitööde etapis otsitakse pühapaigaid maastikul üles – kui see õnnestub –, kirjeldatakse seda ja pannakse paika pühapaiga esialgsed piirid. Oluline abi pühapaikade otsingul on kohalike inimeste teadmised, sest looduslikul pühapaigal ei pruugi olla väliseid tunnuseid, mis kinnitaks nende pühaks pidamist. Arengukava rakendusüksuseks oli 2008. aasta septembris loodud Tartu Ülikooli ajaloo ja arheoloogia instituudi looduslike pühapaikade keskus. Inventuuri lõpuks oli inventeeritud 8,5 kihelkonda – 4,5 kihelkonna puhul oli inventuuride osaks põhjalik kohaliku elanikkonna intervjuerimine.

Järgmine ja peamiselt looduslike pühapaikade inventuuridele keskenduv arengukava koostati 2015. aastal – “Eesti looduslikud pühapaigad. Uurimine ja hoidmine. Arengukava 2015–2020”. Sellel arengukaval oli kaks eesmärki: 1) Eesti ajaloolised looduslikud pühapaigad on inventeeritud, 2) teave Eesti ajalooliste looduslike pühapaikade kohta on avalikkusele kättesaadav. Selleks, et kogu Eesti pühapaikade inventeerimine oleks jõukohasem, tehti muudatusi inventeerimise meetodikas. Olulisem neist puudutas seda, et loobuti kohaliku elanikkonna süstemaatiliselt küsitlemisest ja objektide kohta tänapäevase informatsiooni kogumisest. Seega on fookuses arhiiviallikes kajastuvate pühapaikade tuvastamine, mitte nende pühapaikade otsing, mille kohta pole arhiiviallikaid. Uus meetod nägi ette, et kohalikke elanikke küsitletakse määral, mis on vajalik objektide maastikul tuvastamiseks. Siiski on ka viimase arengukava ajal tehtud inventuuride käigus tuvastatud looduslikke pühapaiku, mille kohta seni arhiiviallikad puudusid. Osati on need uustekkelised pühapaigad, aga osalt ka sellised, mille kasutus ulatub kaugemasse minevikku. Kahtlemata tuleb mees pidada, et kuigi pärimuslik andmestik pühapaikade kohta on rikkalik, on arhiiviallikete kujunemisel palju juhuslikku ja maastikul eksisteerib looduslikke pühapaiku, mille kohta pärimuslik teave on levinud ainult kohaliku elanikkonna seas. Lisaks loobuti nende pühapaikade inventeerimisest, mis juba on muinsuskaitse all. Etteruttavalt võib öelda, et arengukavas seatud inventeerimiste eesmärk (nagu ka esimese arengukava puhul) täideti osaliselt.

Mõlema arengukava raames tehtu tulemusena on 2022. aasta alguseks inventeeritud 105 Eesti kihelkonnast 55 ehk ligikaudu 52%. Inventeerimised on pooleli lisaks viies kihelkonnas (joonis 1). Peamiselt on inventuuride rahastus tulnud Keskkonnainvesteeringute Keskuselt (KIK). Jõudu mööda on inventuuride aruandeid tehtud kättesaadavaks Muinsuskaitseameti kodulehel ja kaardistatud paigad on kantud Maa-ameti pärandkultuuri kaardikihile. Pärandkultuurikihil on riikliku kaitse ettepaneku pälvinud objektide puhul vastav märkus. Viimase arengukava ajal tehtud inventuuride tulemused on üle

vaadanud Muinsuskaitseameti juures tegutsev ajalooliste looduslike pühapaikade eksperdinõukogu, mis koosneb arheoloogia-, ajaloo-, etnoloogia-, folkloristika- või keskkonnaalase kõrghariduse või töökogemusega spetsialistidest. Eksperdinõukogu on teinud oma ettepanekud, milliseid inventeeritud pühapaiku peaks kaitsma riiklikul tasemel. Põhiliseks aspektiks on folkloorse andmestiku ja paiga säilivuse analüüs. Näiteks on inventuuri käigus on kaardistatud ka üksikuid paiku, mida saab nimetada kohapärimuspaikadeks mitte pühapaikadeks, sest pärimus ei sedasta otsesõnu nende pühaks pidamist. Samuti on olulised aspektid riikliku kaitse ettepanekute puhul pärimuse rohkus, autentsus või erilisus. Autentsuse all tuleb silmas pidada, et pärimus on tagasiviidav ajas ja tegemist pole näiteks rahvusromantilise omaloomega. Stereotüüpsete pärimusteade taustal (näiteks: *vanad eestlased käisid ohverdamas*) on väärtuslikud teated, mis kirjeldavad konkreetseid tegevusi või kogemusi pühapaikades lähtuvalt pühapaikade traditsioonilisest kasutusest. Samuti tuleb veenduda, et pärimuses kirjeldatud ja inventeeritud objekt on samad. Olulise aspektina tuleb hinnata pühapaiga säilivust (lähtuvalt mälestise kriteeriumist *tehniline olukord*). On keeruline küsimus, millal lugeda pühapaik hävinuks – näiteks maaparandatud hiiekoht või kraavi aetud ohvriallikas – aga riikliku kaitset väärivad need, mis on maastikul säilitanud oma algse ilme. Lisafaktoritena arvestatakse paiga kasutust ja tähendust tänapäeval, paiga eriilmelisust või tüüpilisust võrdluses juba kaitse all olevate mälestistega jne.

Aastatel 2015–2020 läbi viidud inventuuride tulemusena on tehtud 193 paiga puhul ettepanek võtta need muinsuskaitse alla – enamik nendest on pühad kivid ja allikad, väiksemal määral üksikpuud või suuremat maa-ala hõlmavad paigad. Inventuuride tulemuste põhjal on alustatud uute pühapaikade kaitse alla võtmisega – 2020. aastal sai kultuurimälestiseks Rosma ristimets ja Hiieotsa ohvrikoht, 2021. aastal 14 ristimetsa või ristipuude ala. Hetkel on menetluses veel kahe ristimetsa, kahe hiiekoha ja ühe ohvrikivi kaitse alla võtmine (joonis 2). Hinnates seniste tulemuste põhjal võib vastavate ettepanekute arv olla inventuuride lõpuks ligi 500 (arvestades ka esimese arengukava ajal tehtud kaardistusi). Hinnates Muinsuskaitseameti senist jõudlust, kulub nende kaitse alla võtmisega aastakümneid. Samas omades ülevaadet kogu Eestist, saab riikliku kaitset kohaldada nende pühapaikade puhul, mis on riskianalüüsi kohaselt kõige suuremas hävimisohus või väärtuslikumad. Nii on näiteks paaril viimasel aastal olnud fookuses ristimetsad, mida nõukogude ajal ega varasemalt muinsuskaitse alla ei võetud, ja mille puhul oli selge nende ohustatus.

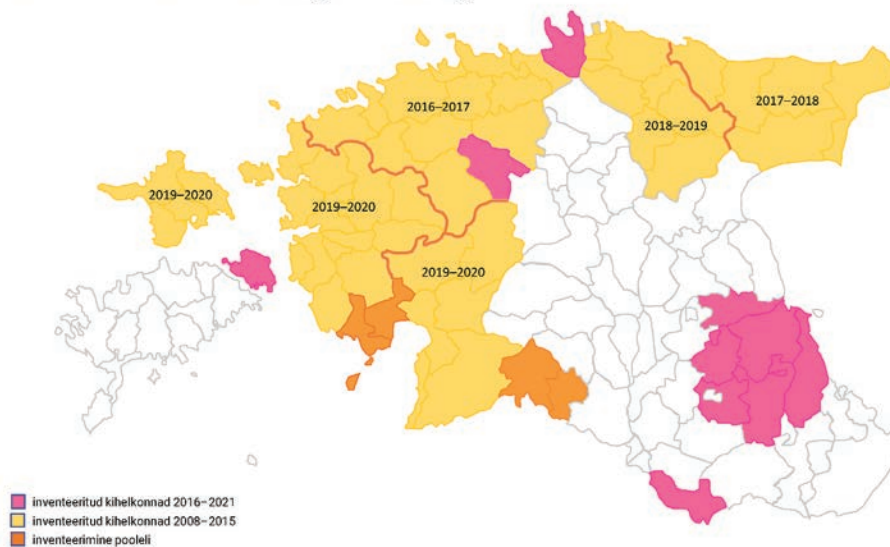
Oluline samm looduslike pühapaikade kaitsel oli 2019. aastal vastu võetud uus muinsuskaitseadus, kus kehtestati esimest korda eraldi mälestise liik “ajalooline looduslik pühapaik”. Seadusemuudatusega viidi looduslike

pühapaikade kaitseküsimus konkreetsemalt muinsuskaitse haldusalasse, kuigi koostöö looduskaitsega on jätkuvasti aktuaalne ja vajalik. Eraldi mälestise liigi kehtestamine oli oluline, kuna seni kaitsti looduslikke pühapaiku muinsuskaitse-
ses kui arheoloogiamälestisi. Arheoloogiamälestiste oluline tunnus on arheo-
loogilise kultuurikihi olemasolu, mida aga looduslikes pühapaikades ei pruugi
leiduda. Samuti aitab eraldi mälestise liik paremini kohaldada pühapaikade
kaitset, mille väärtus pole seotud enam otseselt arheoloogilise kultuurkihiga.
“Ajalooline” tähendab seaduse kontekstis, et pühapaiga kasutus on tagasi-
viidav 20. sajandist kaugemale. Seega ei kohaldu mälestise liik 20. sajandil
rajatud või hilistele uuetekkelistele looduslikele pühapaikadele. 2019. aastal
võeti ka vastu määrus, mis selgitab mälestiste liikide kriteeriumeid. Ajalooliste
looduslike pühapaikade kriteeriumid on 1) vanus, 2) kirjaliku ja/või pärimus-
liku teabe olemasolu, 3) pärimuse või tavade järjepidevus, millele lisanduvad
riikliku kaitse üldised kriteeriumid – näiteks tehniline olukord. Kõiki neid
kriteeriumeid tuleb kaaluda nii uute mälestiste kaitse alla võtmisel kui ka
analüüsida juba kaitsealuseid mälestisi neist lähtuvalt. On tähelepanuväär-
ne, et pärimuslik teave on esmakordselt selgelt sõnastatud kui üks riikliku
kaitse eeldusi, kuigi sisuliselt on seda arvestatud nii muinsuskaitse kui ka
looduskaitse algusaastatest alates. Kuna lähtuvalt definitsioonist on folkloor
ajas muutuv (vt nt Jaago 1999: 70), on folkloori kui riikliku kitsenduse eelduse
analüüsil väga oluline allikakriitiline lähenemine ja spetsialistide kaasamine
vastavate otsuste tegemisse.

2022. aasta alguses sai 538 seni arheoloogiamälestisena kaitse all olnud
mälestist endale täiendava liigi “ajalooline looduslik pühapaik”.¹ Muinsuskaitse
all on 2022. aasta alguse seisuga 241 ohvrikivi, 146 ohvrikohta, 110 ohvriallikat,
27 ohvripuud, 15 ristimetsa või ristipuude ala ja 15 liukivi. Vähesel määral
esineb pühapaiku, millel on mitu muistiseliiki – näiteks mitmed ohverdamisko-
haks olnud kalmed, hiiekohad, mis on olnud ka pelgupaigad jne. Inventuuride
jätkudes selgub tõenäoliselt veel mälestisena juba kaitse all olevaid objekte,
mis vastavad ka loodusliku pühapaiga mälestise liigi kriteeriumitele.

Muinsuskaitseameti koordineerimisel jätkub pühapaikade inventeerimine,
mille eesmärgiks kogu Eesti kaardistamine. Kui kiiresti või aeglastelt ees-
märgini jõutakse, sõltub suuresti riiklikust rahastusest. Inventuuri tulemu-
si kasutatakse Muinsuskaitseameti igapäevatoös seoses ehitusprojektidega,
valdade üldplaneeringute, infomaterjalide koostamise ja muudes tööloikudes.
Lisaks pakuvad inventuuride tulemused rikkaliku andmestikku pühapaikade
uurimiseks ja analüüsiks – näiteks milline on hävinud pühapaikade osakaal,
millised on piirkondlikud eripärad, milline on pühapaikade tänapäevane ka-
sutus jne. Kahtlemata on senistel ja tulevikus tehtavatel inventuuritulemustel
suurt potentsiaali, mida hetkel kasutatakse ära ainult osaliselt.

Eesti kaart koos inventeeritud kihelkondadega 2022. aasta alguses

Joonis 1. Pühapaikade kaardistamise seis 2022. aasta alguses.

Foto 1. Kaitse alla võtmise menetluses olev inventeeritud ohvikivi Suurkivi (nimetatud ka Hiiekivi) Varudi-Atküläs Lääne-Virumaal. Pikne Kama foto 10.08.2021.

Kommentaar

¹ Kolme mälestise puhul tehakse eraldi menetlus, mis puudutab liigi “ajalooline looduslik pühapaik” lisamist. Vastava mälestise liigiga võeti 2020.-2021. aastal kaitse alla juba 16 mälestist, mis tähendab, et kõikide muinsuskaitsealuste pühapaikade arv on 557.

Kirjandus

Jaago, Tiiu 1999. Rahvaluule mõiste kujunemine Eestis. – *Mäetagused* 9, lk 70–91 (DOI: 10.7592/MT1999.09.rhl).

Lang, Valter 2006. The history of archaeological research (up to the late 1980s). – Lang, Valter & Laneman, Margot (toim). *Archaeological Research in Estonia 1865–2005*. Estonian Archaeology 1. Tartu: Tartu University Press, lk 13–40.

Valk, Heiki 2006. Archaeology, oral tradition and traditional culture. – Lang, Valter & Laneman, Margot (toim). *Archaeological Research in Estonia 1865–2005*. Estonian Archaeology 1. Tartu: Tartu University Press, lk 331–316.

Valk, Heiki 2007. Looduslikud pühapaigad kui muistised: arheoloogia vaatenurk. – Valk, Heiki & Kaasik, Ahto (koost). *Looduslikud pühapaigad. Väärtused ja kaitse*. Õpetatud Eesti Seltsi Toimetised 36. Tartu: Õpetatud Eesti Selts, lk 135–170.

Summary

State of inventory and protection of Estonian natural sacred sites in 2022

Pikne Kama (PhD)

Advisor of Sacred Natural Sites

National Heritage Board

Keywords: sacred natural sites, heritage protection, inventory of sacred natural sites, place heritage, landscape

The article gives a short overview about the progress in the inventory of natural sacred sites in Estonia and describes developments in the protection of these sites. Inventory of natural sacred sites means locating and detailed description of holy sites in nature. Inventory begins in archives where all the information about the areas of sacred natural sites is searched and combined. There are plenty of folklore notes about, for example, offering stones, holy groves or springs with healing water, but often the exact location and their state is unknown. The second phase of inventory is fieldwork, where sacred sites are being searched in landscape – and if this is successful, are described and the borders of a site are determined. Many sacred sites described in archive texts unfortunately have not survived due to natural causes or human activity. Important is the help and knowledge of local people, who may pass on information about sacred sites in the area and can help with finding them. By the

beginning of 2022 approximately half of Estonia's territory had been inventoried and this work still continues. Based on the reports, it has been suggested to take 193 sites under state protection. In 2019 a new type of cultural monuments was established in the Heritage Conservation Act – “historical natural sacred site”. Previously these sites were protected as archaeological monuments although sacred sites may not contain any archaeological finds. Currently there are 557 natural sacred sites under heritage protection; in addition, around 90 sacred sites are under nature protection. Recently 15 cross-tree forests and one offering site have been taken under state protection. Definitely there is a long way to go, but having an overview of all Estonian sacred sites on the basis of inventories gives an opportunity to apply state protection to the sites that are most valuable or in most danger.

Pikne Kama on Muinsuskaitseameti looduslike pühapaikade nõunik, kelle haldusalas on nii mälestiste staatuses looduslike pühapaikade kaitse kui ka looduslikud pühapaigad laiemalt – seal hulgas üle-eestiliste pühapaikade inventuuride koordineerimine. Hariduselt on ta arheoloog, kes oma doktoritöö raames uurinud arheoloogiliste allikate ja folkloori kooskasutusvõimalusi ning teinud ka hulgaliselt välitöid maastikel.

Pikne Kama is advisor of sacred natural sites at the National Heritage Board of Estonia, who is responsible for the protection of sacred natural sites as monuments as well as natural sites in a wider sense, including the coordination of inventory of all-Estonian sacred sites. He has a PhD in archaeology and in his doctoral thesis he studied the possibilities for the co-usage of archaeological and folkloric sources. He has also carried out extensive fieldwork.

pikne.kama@gmail.com